

1 ÚVODEM

1.1 Nad tématem: Čičerin – historik, který nebyl historikem

Jak napovídá název předkládané publikace, jejím tématem bude osobnost Borise Nikolajeviče Čičerina (1828–1904), který nepatří ke všeobecně známým postavám ruských dějin. Naopak je znám téměř výhradně historikům specializujícím se na ruské dějiny. Dodnes když zazní jméno Čičerin, vybaví se posluchačům spíše jeho synovec Georgij Vasiljevič Čičerin (1872–1936), který v letech 1918–1930 zastával post lidového komisaře zahraničí RSFSR a SSSR.¹ Jedná se o důsledek dlouhé absence monografických prací o B. N. Čičerinovi. Odborník, který se chtěl seznámit s jeho vědeckým a myšlenkovým dědictvím podrobněji, a jemuž by proto nestačily stručné medailony v biografických slovnících a encyklopediích, se dlouho neměl ve svém studiu o co opírat. První monografické práce věnované Čičerinovi se začaly objevovat až v 70. letech 20. století (a to sporadicky) a o souvislejším výzkumu zasazeném do širšího kontextu ruských a evropských dějin se dá hovořit až od přelomu 80. a 90. let 20. století.²

Uvedený „odložený“ zájem historiografů o Čičerina má více příčin. Jednou z nich je Čičerinovo úzké spojení s ruským liberalismem, k jehož nejvýznamnějším představitelům Čičerin společně s Konstantinem D. Kavelinem (1818–1885) v polovině 19. století patřil. Brněnský politolog Jan Holzer míní, že liberální v ruském prostředí znamenalo především prozápadní (Západ obdivující, ze Západu čerpající). Liberálové byli vnímáni jako zástupci prozápadní tradice, což pro ruské

1 Z Čičerinových příbuzných může být ještě odborníkům známý i jeho další synovec, významný literární vědec Alexej Vladimirovič Čičerin (1899/1900–1989).

2 Sekundární literatuře k tématu a historiografickému zachycení Čičerina se budu věnovat v následující kapitole.

prostředí může znamenat, že jsou nositeli neruských, či dokonce antiruských civilizačně-kulturních hodnot.³ To potvrzuje i postoj některých představitelů ruského politického a společenského myšlení, např. Alexandr I. Gercen (1812–1870) nevěřil, že by liberalismus někdy na ruské půdě zdomácněl, a tvrdil, že liberalismus je Rusům cizí.⁴

Čičerinovi názorovi oponenti mu mj. jiné vytýkali, že se nechával příliš unést západoevropskými myšlenkovými vzory. To jen dokládá výše uvedený kritický vztah ruského prostředí k liberalismu. Čičerinovy názory odmítali jak ruští konzervativci a monarchisté na jedné straně, tak radikální demokraté a socialisté na straně druhé. V Rusku 19. a počátku 20. století nenašly Čičerinovy společenské a politické postoje následovníky, více rezonovaly jeho vědecké práce. Sovětská věda Čičerina buď ignorovala, nebo záměrně haněla jako představitele buržoazních, reakčních apod. společenských a politických názorů.

Naopak v 90. letech 20. století v souvislosti s politickými změnami nastala v Rusku „čičerinovská renaissance“.⁵ Po nekritickém odmítání se prosadilo nekritické adorování Čičerinovy osobnosti a začala se projevovat tendence k vytváření „čičerinovských klišé“, tj. citování jedněch a týchž pasáží z Čičerinových prací, soustředění se na stejná či velmi podobná témata. Na druhou stranu je třeba objektivně uznat, že toto nadšení pro Čičerina a jeho odkaz přineslo i vydání několika edic jinak špatně dostupného archivního materiálu. Nelze opomenout ani několikero kvalitních zpracování dílčích témat, z nichž vzpomeňme alespoň problematiku souvislostí ruského liberalismu a Čičerinových politických názorů.

Stejně jako v Rusku i mimo něj dlouhou dobu Čičerin jako téma historického výzkumu badatele nelákal. I v tomto případě sehrálo svoji roli spojení Čičerina s ruským liberalismem. Spíše marginální zájem o toto téma v západoevropském a americkém dějepisectví zajímavě vysvětloval Richard Pipes (* 1923). Inspiroval se úvahou Pjotra B. Struveho (1870–1944), který si položil otázku, proč je Puškin – pro Rusy největší básník – tak málo známý na Západě. Puškin byl podle Struveho příliš „západní“; nebyl exotický, neodpovídal představě o exotickém (rozuměj: částečně asijském) Rusku, podobal se hodně evropským básníkům, a tak nebyl pro Západ dostatečně atraktivní. Podobně si Pipes vysvětloval netečnost Západu k ruskému liberalismu. Vedle slavjanofilů či anarchistů, vedle osobností, jako byli Michail A. Bakunin (1814–1876), Sergej G. Něčajev (1847–1882) či Fjodor

3 Srov. Jan HOLZER, *Konstanty ve vývoji ruských liberálních stran*, Středoevropské politické studie / Central European Political Studies Review I, léto 1999, číslo 0. [online]. [Cit. 18. 8. 2015]. Dostupné z: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=145>.

4 Srov. Tomáš G. MASARYK, *Rusko a Evropa. Díl II.*, Praha 1933, s. 535.

5 Srov. Aleksandr S. KOKOREV, *Čičerinskij reněsans*, in: Aleksandr S. KOKOREV (ed.), *Duchovnoje nasledije B. N. Čičerina i sovremennost'. K 175-letiju so dňa rožděnija B. N. Čičerina*. Matérialy mežrežionalnoj naučnoj konferencii 9–11 děkabrja 2003 g., Tambov 2003, s. 3–6.

M. Dostojevskij (1821–1881), působil liberalismus a liberálové příliš západně (a snad můžeme říci, že i neruský), a tudíž nezajímavě.⁶

Pipesovo mínění o nedostatečné atraktivitě ruského liberalismu potvrdil i americký literární vědec, slavista a odborník na ruskou literaturu Gary Saul Morson (* 1948) v předmluvě k americké edici Čičerinových textů. Morson v příznačně nazvané úvaze *Proč číst Čičerina?* konstatoval, že ruský liberalismus se v kontextu dějinného střetu dvou extrémů – carismu a bolševismu – jevil jako „dojemné snažení“. Dějiny píše vítězové, a tak nenaplněná alternativa nabízená ruskými liberály byla přehlížena.⁷ Morson zároveň ve svém textu chápal Čičerina jako velmi aktuálního autora. Není divu, neboť americká edice Čičerinových textů vyšla v roce 1998 a Morson v předmluvě reflektoval události v Rusku prvních dvou třetin 90. let 20. století. Tehdy se zdálo, že po dějinných šancích carismu a bolševismu se dostává na výsluní ruský liberalismus. Nutnost zkoumat počátky ruského liberalismu se tak jevila jako pochopitelné vyústění politických změn. Morson tím navázal na představy o konci dějin ztělesněném vítězstvím liberální demokracie západního stříhu. Další vývoj ukázal, že liberalismus zůstal v Rusku i pro tentokrát pouze nevyužitou alternativou, byl odsunut do pozadí politického života a odsouzen do role dějinného komparsu. O co více poklesla dobová podmíněnost zájmu o ruský liberalismus vůbec a o Čičerina konkrétně v ruské i mimoruské historiografii, o to více se v posledním desetiletí otvírají možnosti zkoumat téma kriticky, nezaujatě a bez příkras. Této možnosti chce využít i předkládaný text.

Než se budeme podrobněji věnovat otázce co a proč zkoumat, vraťme se ještě k „odloženému“ historiografickému zájmu o Čičerina. V předchozích odstavcích jsem zmínil, že jedním z důvodů tohoto jevu byly dobové podmínky, které některým tématům přály více a jiným méně. Jako důležitá se mi v tomto ohledu jeví ještě jedna příčina, a sice celková složitost a náročnost „čičerinovské“ látky. Toto tvrzení vyžaduje bližší vysvětlení.

Čičerin byl člověk s neobyčejnou erudicí, opakovaně lze v sekundární literatuře narazit na tvrzení, že se jednalo o nejvdělanějšího Rusa své doby.⁸ To se dnes těžko ověřuje či vyvrací, nicméně nelze pochybovat, že Čičerin byl intelektuálem par excellence. Život zasvětil vědě a pro svá bádání měl ideální podmínky. Po rodičích zdědil velký majetek (a to i na poměry ruské šlechty), který ještě rozšířil o manželčino věno, a tak se po vynuceném odchodu z univerzitní katedry v roce 1867 mohl věnovat vědecké práci bez omezení, aniž by mu někdo diktoval, kterými tématy se má zabývat. Výsledkem jeho badatelského entuziasmu a svobody je dílo

6 Srov. Richard PIPES, *Struve. Liberal on the Left. 1870–1905*, Cambridge 1970, s. 283.

7 Srov. Gary S. MORSON, *Foreword: Why Read Chicherin?*, in: Gary M. HAMBURG (ed.), *Liberty, Equality, and the Market. Essays by B. N. Chicherin*, New Heaven – London 1998, s. ix–xxix, konkrétně s. x.

8 Srov. Boris JAKOVENKO, *Dějiny ruské filosofie*, Praha 1939, s. 277. Gary M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism. 1828–1866*, Stanford 1992, s. 39.

čítající více než deset tisíc stran textu.⁹ Tuto skutečnost trefně glosoval R. Pipes: „Čičerin byl nesmírně vzdělaný člověk, ve svých knihách se však projevoval jako neuvěřitelný žvanil.“¹⁰

Čičerinovo dílo je nejen nebývale rozsáhlé, ale také díky autorově erudici zasahuje do několika humanitních oborů. Jeho práce se dotýkají ruských i obecných dějin, právní vědy (podstatnou část svého díla věnoval problematice lidských práv a svobody člověka a jejich zákonnému vymezení), nauky o státě (státovědy), filozofie, filozofie práva, filozofie náboženství, sociologie.¹¹ Perličku v tomto výčtu tvoří studie z oblasti chemie, mj. vysoce oceňované Dmitrijem I. Mendělejevem (1834–1907), a zoologie. Zabývat se Čičerinem tedy může pouze vášnivý čtenář.

Předchozí odstavce by mohly budit dojem, že Čičerin byl především kabinetním vědcem. Není tomu tak. Čičerin byl po celý svůj život společensky angažovanou osobností. Ve druhé polovině 50. let 19. století se aktivně zapojoval do diskusí o připravovaných reformách Alexandra II. Jeho postoje mu vynesly pozvání (které odmítl), aby se spolupodílel na finální podobě textu zákonů, kterými se rušilo nevolnictví v Rusku. Patřil k hlasitým kritikům veškerého radikalismu, což zahrnovalo ostré polemiky s Alexandrem I. Gercenem a Nikolajem G. Černyševským (1828–1889). Později horlivě vystupoval proti myšlenkám socialismu. Díky svému politickému krédu – „liberální reformy a silná vláda“ – se stal vhodným adeptem pro výchovu následníka trůnu Nikolaje Alexandroviče (1843–1865), na jehož názorové formování měl značný vliv a kterého doprovázel na cestě Evropou. Během ní však carevič předčasně zemřel, čímž se uzavřely Čičerinovy možnosti působit přímo na některého z členů carské rodiny.

Čičerin neváhal dotknout se i kontroverzních témat. Postavil se proti nacionalistickým a antisemitským postojům převážné části ruské společnosti, když publikoval práci o polské a židovské otázce v Rusku, která mu mezi ruskými vlastenci zajistila řadu oponentů. Sepsal speciální práci o konstituční otázce v Rusku, kterou však musel vydat v zahraničí, neboť jednoznačně implikovala nutnost zákonného omezení panovnickovy moci, a dotýkala se tedy samotné podstaty samoděržaví. Po úspěšném atentátu na cara Alexandra II. připravil pro nastupujícího Alexandra III. elaborát nazvaný, snad trochu troufale, *Úkoly nové vlády*, v nichž si dovolil radit novému panovníkovi, jaké kroky od něj společnost očekává. V textu také varoval

9 Toto tvrzení zakládám na součtu počtu stran Čičerinových knižně vydaných prací (pracoval jsem výhradně s původními vydáními). Dospěl jsem k počtu 10 588 stran. A toto číslo by mělo být ještě vyšší, protože nezahrnuje celou řadu jeho časopisecky vydaných statí. Ty jsou dnes čtenářům k dispozici jen zčásti v edičních vydáních.

10 R. PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008, s. 335.

11 Tento výčet není úplný a někteří současní ruští badatelé ho neváhají označit i za jednoho z prvních ruských badatelů na poli politologie, srov. Aleksandr N. VEREŠČAGIN, *Boris Čičerin – rossijskij politolog*, Vestnik Rossijskoj Akademii nauk 65, 1995, 12, s. 1085–1093.

před tendencemi zasáhnout proti oponentům režimu radikálními opatřeními, neboť se oprávněně obával, že to místo uklidnění situace přinese jen její vyhocení.

Čičerin byl aktivní i v orgánech samosprávy a zapojil se do řešení otázek, které vůbec nesouvisely s jeho vzděláním a dosavadní vědeckou prací. Dlouhá léta byl členem zemstva v Tambovské gubernii a městské moskevské dумы. Jedno volební období dokonce v Tambově zastával funkci ředitele společnosti budující železnici v tamním regionu. Dosáhl i na nejvyšší volenou funkci v Rusku 19. století, když byl na počátku 80. let 19. století zvolen moskevským starostou. Jelikož byl pro Alexandra III. i jeho nejbližší spolupracovníky příliš svobodomyšlný, netrval jeho mandát dlouho. Přesto se zapsal do dějin Moskvy realizací první emise městských dluhopisů a přípravou projektu nového vodovodu, který měl v rozšiřující se Moskvě řešit zoufalou situaci se zásobováním pitnou vodou.

Výše uvedený výčet Čičerinovy imponující odborné i společenské činnosti dobře ilustruje, co si lze představit jako onu zmíněnou náročnost „čičerinovské“ látky. V dosavadním zpracování tématu tak sehrávala svoji roli dobou daná atraktivita, či spíše nepřitažlivost tématu, dále komplikovaná jeho rozsahem a badatelskou náročností. Proto také zatím převládají práce soustředěné jen na určitý výsek Čičerinových aktivit. Absentuje ucelená Čičerinova biografie. Zatím nejbližší ke splnění tohoto úkolu měl Gary Hamburg, který v roce 1992 vydal Čičerinův životopis, dovedený „pouze“ do roku 1866. A přestože G. Hamburg zpracoval jen menší část Čičerinových vědeckých a společenských aktivit,¹² čítá jeho kniha 443 stran.¹³

Vzhledem k výše uvedenému nehodlám v překládaném textu kriticky a zcela podrobně zpracovat a zanalyzovat celé Čičerinovo dílo. To je také v rámci jedné knihy nereálný úkol. Proto se v návaznosti na dosavadní bádání zaměřím na detailní zpracování Čičerinova pojetí ruských dějin. Jedná se o tematiku zpracovanou v novějších pracích spíše omezně a v dřívější historiografii tendenčně. Důležitou roli v této souvislosti hraje i fakt, že Čičerinova historická bádání byla úzce spjata s fenoménem tzv. státní školy v ruské historiografii. Problematika historických vědeckých škol patří v současnosti v ruském dějepisectví k aktuálním a hojně zkoumaným vědeckým tématům.¹⁴

Čičerin si dějiny zamiloval již v dětství a byl rozhodnut studovat je i na univerzitě. Studium historie mu ale rozmluvil, trochu paradoxně, historik Timofej N. Granovskij (1813–1855), který zajišťoval Čičerinovu soukromou výuku v posledním roce před jeho vstupem na univerzitu. Doporučil mu práva. Ostatně Granovskij byl původním vzděláním právník. Moskevská univerzita byla v době, o níž tu hovořím, tj. ve 40. letech 19. století, vtažena do sporu slavjanofilů a zapadníků.

12 Čičerin vstoupil do ruského vědeckého a společenského života v polovině 50. let 19. století a aktivní byl až do své smrti v roce 1904. Tři čtvrtiny svého obsáhlého díla napsal až po roce 1866.

13 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism. 1828–1866*, Stanford 1992.

14 O tom více srov. v kapitole 4.1.

Granovskij, sám výrazný představitel zapadnictví, nasměroval Čičerina na právnickou fakultu, kde většina vyučujících k zapadnictví inklinovala. Působil zde i mladý pedagog Konstantin D. Kavelin (1818–1885), který spolu s Granovským patřil v té době k nejhlasitějším kritikům historické koncepce Michaila P. Pogodina (1800–1875) a slavjanofilů. Kavelin a další mladý badatel (a později jeden z nejvýznamnějších ruských historiků) Sergej M. Solovjov (1820–1879) začali být od druhé poloviny 40. let 19. století vnímáni jako historická škola, pro niž se vžil konvenční název státní škola. Přestože při traktování tohoto pojmu existují rozpory, panuje shoda, že Čičerin byl nejvýraznějším představitelem státní školy.

V rámci těchto vstupních poznámek nehodlám fenomén státní školy rozebírat podrobně, neboť mu bude věnován dostatek prostoru v celé práci, nicméně považuji za důležité upozornit na několik důležitých aspektů s ním spojených.

Za prvé: dosud nebylo v historiografii zcela přesvědčivě rozřešeno, kteří historikové mají být chápáni jako představitelé státní školy a kteří nikoliv. Nejčastěji jsou se státní školou spojováni Kavelin, Čičerin a Solovjov jako první (či starší) generace a V. I. Sergejevič, A. D. Gradovskij, F. I. Leontovič jako generace druhá (či mladší). Zcela mimo školu řadili a řadí historici (s výjimkou Radomíra Vlčka) Granovského. Na základě svých bádání o státní škole jsem dospěl k závěru, že toto personální pojetí státní školy zaslouží upřesnění, což je důležitou součástí následných kapitol textu.

Za druhé: přestože je státní škola vnímána převážně jako jev spojený s dějiny dějepiscectví, jediným skutečným historikem mezi představiteli státní školy byl S. M. Solovjov. Historii vystudoval, vyučoval ji na univerzitě a celý život se jí odborně věnoval. Ostatní představitelé státní školy byli právníci (Kavelin, Čičerin, později V. I. Sergejevič, A. D. Gradovskij, F. I. Leontovič). Právní vědu vystudovali, vyučovali a celý život se jí zabývali. Specifické postavení v tomto „dělení“ zaujímá Granovskij, který byl vzděláním právník, ale profesně se věnoval historické vědě a obecné dějiny též vyučoval na moskevské univerzitě. Všechny představitele státní školy spojovalo, že se ve svém studiu více či méně dotýkali otázky ruské státnosti, kterou studovali diachronně i synchronně. Přestože jejich výzkum zásadně ovlivnilo studium ruských dějin jako takových, ruská historie pro ně (vyjma Solovjova) nebyla primárním tématem. Nicméně Kavelin i Čičerin a představitelé druhé generace školy se často ve svých bádáních dotýkali tematiky dějin práva, v níž se hranice mezi právní a historickou vědou stírala. Kavelin a Čičerin se ruským dějinám intenzivně věnovali do poloviny 60. let 19. století. Poté tato tematika v jejich práci ustupuje do pozadí. Říci o Čičerinovi, že byl historik, je tvrzení platné jen částečně, neboť reflektuje jen část (a to dokonce tu menší) jeho badatelského odkazu. A podobně je třeba nahlížet i na Kavelina.

Za třetí: pro představitele státní školy byla typická jejich společenská angažovanost. Nejvíce to platilo o Čičerinovi a Kavelinovi, nejméně pak o Solovjovovi. Jak již bylo řečeno, Čičerin i Kavelin studovali ruskou státnost a pomocí historického

materiálu objasnili vývoj ruského státu od jeho počátku až po tehdejší dobu. Když se jim podařilo popsat ruský stát jako instituci, jeho fungování a roli v ruské společnosti v minulosti i jejich přítomnosti, nebylo daleko k položení otázky, jak by měl ruský stát jako instituce vypadat a jakou roli by měl zastávat v budoucnosti. Oba si tuto otázku nejen položili, ale také své názory v rámci tehdejších možností veřejně prezentovali. To, že státní škola byla svými současníky vnímána více jako jev společenský než jako čistě vědecké uskupení, dokazuje mj. i fakt, že ji parodoval Michail J. Saltykov-Ščedrin (1826–1889) ve sžíravé a tehdy velmi populární satíře *Historie města Hloupětína* (česky též jako *Dějiny jednoho města, Istorija odnogo goroda*, 1870).¹⁵

Za čtvrté: státní škola a odborné a společenské aktivity Čičerina spolu úzce souvisejí. Toto propojení si nejlépe ukážeme na vzniku samotného názvu státní školy. Slovo „státní“ v názvu školy mylně implikuje, že je odvozeno od hlavního tématu školy – tedy zkoumání ruské státnosti. To neodpovídá skutečnosti. Název státní škola uměle zavedla sovětská historiografie jako součást záměrné falzifikace státní školy v dějinách ruského dějepisce. Státní škola nesla od svého počátku ve 40. letech 19. století až do 40. let 20. století více názvů, z nichž nejčastější bylo označení právní škola, případně historicko-právní škola. To vyplývalo ze skutečnosti, že historiografové v 19. století v interpretaci školy neakcentovali fakt, že se zabývala převážně dějinami ruského státu (protože to v tehdejší historiografii nebylo nijak výjimečné), ale fakt, že dějiny jsou zkoumány právníky, a tudíž především pomocí právních pramenů. Proto škole vytýkali, že nemůže zachytit ruské dějiny v jejich celistvosti, neboť právní prameny odrážejí jen část obrazu minulosti.

Sovětská historiografie naproti tomu státní školu interpretovala jako buržoazně liberální uskupení, které užívalo, resp. zneužívalo vědecké výsledky bádání o ruských dějinách k podpoře svých třídně podmíněných zájmů. Ústřední místo v této interpretaci zaujímal Čičerina. Ten byl prezentován jako potomek starobylého šlechtického rodu, mimořádně bohatý statkář, který ve svých společenských názorech volal po liberálních reformách, ale za garanta jejich provedení považoval stát v existující podobě, tedy podporoval samoděržaví. Sovětská historiografie vytvářela své závěry na základě výběrové interpretace Čičerinových děl. Záměrně si vybírala jeho díla konzervativně laděná (tj. díla z konce 50. a 60. let 19. století) a ponechávala stranou jeho díla pozdější, v nichž se prezentoval jako jednoznačný

15 „Nezapomínejme, že kronikář hovoří převážně o takzvaném sprostném lidu, kterému se až dodnes přisuzuje postavení jaksi vně rámce dějin. Před jeho duševním zrakem vyvstává na jedné straně moc, která se příkladně zdála a dokázala se zorganizovat a upevnit, na druhé straně drobní lidičkové, sirotci rozptýlení do všech koutů a vždycky znovu padající do mlýna. (...) Že moc, o níž tu hovoříme, není ani zdaleka nějaký výmysl, to dokazuje skutečnost, že tato představa se stala dokonce základem celé historické školy. Představitelé této školy hlásají zcela nepokrytě, že čím hůř bude obyvatelstvo rasováno, tím bude šťastnější a tím skvělejší budou dějiny jako takové.“ Michail J. SALTJKOV-ŠČEDRIN, *Historie města Hloupětína*. Přeložil Jiří Šalamoun, Praha 1989, s. 231–232. Jedná se o jednoznačnou narážku na Čičerinovu teorii o „znevolení“ a „osvobození“ jednotlivých vrstev ruského obyvatelstva.

odpůrce samoděržaví. Součástí této dezinterpretace bylo i zavedení nového názvu pro školu, která začala být nazývána státní, ve smyslu obhajující moc státu a mocenský monopol samoděržaví. Státní zde znamená proti lidu stojící, jemu nepřátelský. Interpretaci státní školy problematizuje skutečnost, že škola sama a Čičerinovo pojetí ruských dějin nebyly v posledním dvacetiletí podrobně zkoumány, a tak část sovětského historiografického úzu, samozřejmě oproštěného od frapantních apriorních odsudků, stále přežívá.¹⁶

Shrneme-li výše uvedená fakta, pak dospějeme k paradoxním závěrům. Čičerin nebyl skutečným historikem a práce o ruských dějinách tvoří pouze omezenou část jeho díla. Přesto je historiky vnímán jako hlavní představitel historiografického proudu nazývaného státní škola. S tímto pojmem se dnes setkáváme výhradně v pracích věnovaných dějinám dějepiscectví, ale zcela zjevně se v době jeho existence jednalo o fenomén, který se neomezoval jen na působení na poli vědy. A konečně, současné vnímání tohoto fenoménu je značně ovlivňováno starším historiografickým pojetím, které bylo mj. založeno více na interpretaci Čičerinových společensko-politických názorů než na koncepci ruských dějin představitelů této školy. S ohledem na uvedená fakta považuji za nezbytné zkoumat Čičerinovo pojetí ruských dějin jednak v kontextu státní školy a dobové ruské historické vědy, jednak s přihlédnutím k souvislostem Čičerina díla jako celku, neboť jeho pozdější práce ukazují Čičerina v poněkud jiném světle, než jak byl po dlouhá desetiletí prezentován sovětskou historickou vědou.

1.2 Struktura práce

Posloupnost výkladu v knize vychází z jejího biografického charakteru. Sleduje tak Čičerinův život, a to především život pracovní, od narození a názorového formování v rodinném prostředí, přes léta intenzivní vědecké činnosti až ke stáří a smrti. Tím má být splacen jistý dluh, neboť dosud nevznikl žádaný rozsáhlejší Čičerinův životopis. Zároveň je však tato biografická linie práce, s ohledem na vytyčený tematický záměr, narušována zachycením okolností vzniku státní školy a činnosti jejích představitelů. Je tak činěno především proto, aby byly historické teze formulované Čičerinem i dalšími historiky státní školy čtenáři předkládány ve své časové posloupnosti a aby bylo zřejmé, jak na sebe navazovaly, jak se vzájemně ovlivňovaly a za jakých dobových okolností vznikaly.

Výklad otevírá druhá kapitola, zaměřená na Čičerinův „druhý život“, tedy na dosavadní historiografické zpracování Čičerinovy osobnosti, jeho prací, myšlenek a názorů, přičemž cílem není podat úplný a vyčerpávající souhrn sekundární

16 Srov. Josef ŠAUR, *Tzv. státní škola v ruské historiografii: zachycení jejích počátků a zformování v dobovém odborném tisku*, Slovánský přehled 98, 2012, 5, s. 540–543.

literatury, ale podchytit hlavní tematické a obsahové tendence při interpretaci této problematiky a to, jak byl Čičerin pozdějšími generacemi historiků vnímán. Následuje třetí kapitola, popisující Čičerinův životopis do poloviny 50. let 19. století, kdy se zařadil mezi představitelů státní školy. Zaměřím se hlavně na dobu jeho studií na moskevské univerzitě, během nichž se utvářely jeho historické i společenské názory.

V další kapitole (čtvrté), v níž by čtenář nejspíš předpokládal zachycení popisu Čičerinových prvních prací o ruských dějinách, ponechávám Čičerina záměrně stranou a ve výkladu se věnuji objasnění počátků státní školy a okolností, za nichž se zformovala. Čičerin totiž vstoupil na pole ruské historiografie ve chvíli, kdy státní škola již deset let působila. S ohledem na výše uvedený fakt, že státní škola byla v předchozích téměř sto sedmdesáti letech interpretována různě, považuji za důležité ukázat, jak se ruská historiografie vyvíjela v prvních čtyřech desetiletích 19. století, co vedlo ke vzniku státní školy a jaké pojetí ruských dějin její představitelé zastávali. Také se zamyslím nad otázkou, zda a za jakých podmínek je koncept státní školy udržitelný. Tímto podrobným popisem hodlám objasnit, v jakých intelektuálních podmínkách se utvářelo Čičerinovo chápání ruské minulosti. Čičerin byl totiž přímým svědkem vzniku státní školy ve druhé polovině 40. let 19. století, protože v té době studoval v Moskvě. Navštěvoval přednášky historiků státní školy, byl jejich myšlenkami ovlivněn, ve svém díle na ně přímo navazoval a rozvíjel je. Oproti dřívějšímu historiografickému úzu, avšak v návaznosti na bádání Radomíra Vlčka, řadím do počáteční fáze státní školy i dílo Timofeje N. Granovského, jehož byl Čičerin hlavním žákem a následovníkem.

V páté a šesté kapitole podrobně zmapuji Čičerinovy odborné a společensko-politické postoje v 50. a 60. letech 19. století. Zaměřím se na analýzu jeho magisterské disertace¹⁷ a článku o závětech a smlouvách velkých a úředních knížat, jimiž dosáhla státní škola svého vyvrcholení. Primárním zájmem této knihy jsou Čičerinovy práce o ruských dějinách. Nicméně, jak jsem zmínil o několik odstavců výše, v dosavadním historiografickém pojetí státní školy sehrávaly svoji úlohu i interpretace Čičerinových společenských postojů a jeho práce, v nichž vytyčoval program ruského liberalismu druhé poloviny 50. let 19. století. Proto se zaměřím i na ně a ukážu na jejich propojení a souvislosti s Čičerinovými historickými bádáními. Součástí páté a šesté kapitoly je nejen zachycení názorové provázanosti státní školy, ale také popis skutečností, jež vedly k postupnému názorovému drolení tohoto uskupení a které zapříčinily postupné utlumení jeho činnosti ve druhé polovině 60. let 19. století.

Práci uzavírá sedmá kapitola o Čičerinových bádáních od konce 60. let 19. století, kdy už téma ruských dějin z jeho díla vymizelo a kdy už nelze o státní škole

17 Magisterská disertace byla obdobou dnešní disertace (spojené se získáním titulu Ph.D.), jejíž obhájení bylo základním předpokladem pro vědeckou kariéru. Bez magisterského titulu nebylo možné získat univerzitní katedru.

hovořit jako o uceleném uskupení. Tuto kapitolu řadím především proto, že dobře ukazuje, že Čičerin nebyl nekritickým obhájcem samoděržaví, jak se dlouho mylně tvrdilo.

1.3 Prameny

Již zmíněný R. Pipes ve svých pamětech uvedl, že devět desetin potřebného materiálu ke každému tématu našel v harvardských knihovnách.¹⁸ Podobné zázemí mi poskytla Slovanská knihovna při Národní knihovně ČR v Praze. Ve Slovanské knihovně jsou k dispozici původní vydání všech Čičerinových knižních prací. Je tu uchovávan i pramenný materiál k problematice státní školy, ať už se jedná o práce jednotlivých představitelů školy, nebo dobové časopisy, případně separáty z nich s články, nekrology, recenzemi a dalším písemným materiálem, který umožňuje rekonstruovat dobovou podobu diskusí a polemik o ruských dějinách. Bez naprosto výjimečného fondu Slovanské knihovny by zpracování vytyčeného tématu nebylo možné. Převážná většina Čičerinova díla zůstává pouze v prvních vydáních z 19. století. Až teprve od druhé poloviny 90. let 20. století – v souvislosti s již zmíněným zvýšeným zájmem o Čičerinovu osobnost – začaly vycházet reedice některých jeho prací, jejichž výběr ilustruje, čeho z Čičerinova ideového dědictví si Rusové váží nejvíce. Ten zároveň dokládá jistou nesystematičnost, s jakou byla čičerinovská látka zpracována.

K často vydávaným Čičerinovým dílům patří *Filozofie práva (Filosofija prava)*. Tato práce, původně vydaná v roce 1900, se po roce 1991 dočkala čtyř vydání; dvakrát jako samostatná kniha¹⁹ a dvakrát jako součást širě pojatých edic: *Vybrané práce (Izbrannyje trudy)*²⁰ a *Filozofie práva*. Druhá z edic představuje vůbec nejlepší ruskou edici Čičerinových prací. Kromě knihy *Filozofie práva* obsahuje chronologicky seřazené vybrané Čičerinovy práce z období od konce 50. let 19. století do počátku 20. století, které dobře ilustrují vývoj Čičerinových názorů. Editoři měli při výběru textů šťastnou ruku. Volili spíše drobnější Čičerinovy práce, které vyšly v dobových časopisech, sbornících, případně v zahraničí a které by jinak byly čtenáři nedostupné.²¹ Kromě již dvou zmíněných souborů vybraných Čiče-

18 Srov. R. PIPES, *VIXI. Paměti nezařaditelného*, Praha 2005, s. 318.

19 Srov. Boris N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Moskva 2011. TÝŽ, *Filosofija prava*, Moskva 2013.

20 Srov. TÝŽ, *Izbrannyje trudy*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 16–229. Tato publikace kromě *Filozofie práva* obsahuje výňatek z práce *Vlastnictví a stát (Sobstvennost' i gosudarstvo)* – konkrétně část třetí *Stát*, původně publikovanou v druhém díle *Vlastnictví a státu* (Moskva 1883). Edici uzavírají dva polemické články, v nichž Čičerin interpretoval právní koncepci Vladimira S. Solovjova (1853–1900) a Lva I. Petražického (1867–1931).

21 Boris N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998. Kniha obsahuje statě *O národnosti ve vědě (O narodnosti v nauke, 1856)*, *Závěti a smluvní dokumenty velkých a udělých knížat (Duchovnyje i dogovornnyje gramoty velikich i udělých knjazej, 1857)*, sborník *Několik současných otázek (Něskolko sovre-*

rinových prací se jeho texty objevily i v antologii ruského liberalismu a v čítance k dějinám ruské právní vědy.²²

Reedice Čičerinových prací zachycených v předchozím odstavci ukazuje, že v ruském prostředí převládá především zájem o jeho texty filozofické, právní a o díla dotýkající se politických a společenských otázek. Tento trend potvrzují i další nedávná vydání jeho knih. Znovu byly vydány Čičerinovy *Dějiny politických idejí (Istorija političeskich učenij, 5 svazků, 1869–1902)* a výňatek z nich připravený samotným Čičerinem *Političtí myslitelé starého a nového světa (Političeskije mysliteli drevněgo i novogo mira, 1897)*.²³ Nového vydání se dočkalo i nejvýznamnější Čičerinovo filozofické pojednání *Věda a náboženství (Nauka i religija, 1879)*.²⁴ Právní koncepci reprezentují knihy *Vlastnictví a stát (Sobstvennosť i gosudarstvo, 2 svazky, 1882–1883)* a *Obecné státní právo (Obščee gosudarstvennoje pravo; jedná se o první svazek syntézy Kurs státovědy [Kurs gosudarstvennoj nauki, 3 svazky, 1894–1898])*.²⁵ Naopak nově publikovány zatím nebyly Čičerinovy práce o ruských dějinách, které formovaly státní školu a jež tak zůstávají méně známé.²⁶

Důležitým pramenem osobní povahy jsou Čičerinovy vzpomínky, které poprvé vyšly tiskem až po Čičerinově smrti v letech 1929–1934. Jedná se o rozsáhlý, více než tisícistránkový materiál. Čičerin je zpracoval na základě deníků, které si vedl, dále do nich přepsal část své korespondence, dobové novinové články a další podklady, které zvyšují jejich výpovědní hodnotu. O vysoké kvalitě Čičerinových memoárů svědčí, že bývají hojně citovány jako ilustrace dobových poměrů. I z tohoto důvodu se jedná o vůbec nejvydávanější Čičerinovo dílo, zejména pak jejich část popisující dobové poměry posledního desetiletí vlády Mikuláše I. a počátek vlády

mennych voprosov, 1862), brožury *Konstituční otázka v Rusku (Konstitucionnyj vopros v Rossii, 1878)*, *Úkoly nové vlády (Zadači novogo carstvovanija, 1881)*, *Proslov B. N. Čičerina 16. května 1883 (Reč B. N. Čičerina 16 maja 1883 g., 1883)*, *Rusko na počátku dvacátého století (Rossija nakanuně dvadcatogo stoletija, 1901)*.

22 Srov. Mark A. ABRAMOV (ed.), *Opyt ruskogo liberalizma. Antologija*, Moskva 1997. Obsahuje text *Dopis vydavatelí (Pismo k izdatělju)*, který napsal Čičerin společně s Kavelinem a který adresovali Gerzenovi; *Různé druhy liberalismu (Različnyje vidy liberalizma)* a *Konstituční otázka v Rusku (Konstitucionnyj vopros v Rossii)*. D. V. ŽUKOV et al. (ed.), *Istorija ruskoj pravovoj mysli: biografii, dokumenty, publikacii*, Moskva 1998, s. 14–97. Kniha obsahuje texty a medailony deseti významných ruských teoretiků práva. Čičerinovy práce reprezentuje výňatek z knihy *Kurs státovědy (Kurs gosudarstvennoj nauki)*. Jedná se o části o podstatě státu, jeho účelu a cílech, zákonech a organizaci vlády a pojednání o občině.

23 Srov. B. N. ČIČERIN, *Istorija političeskich učenij. Č. 1–3*, Sankt-Petěrburg 2006–2010. TÝŽ, *Političeskije mysliteli drevněgo i novogo mira*, Sankt-Petěrburg 1999. TÝŽ, *Političeskije mysliteli. Ot drevněgo mira do epochi vozrožděnija*, Moskva 2010.

24 TÝŽ, *Nauka i religija*, Moskva 1999.

25 TÝŽ, *Sobstvennosť i gosudarstvo*, Sankt-Petěrburg 2005. TÝŽ, *Obščee gosudarstvennoje pravo*, Moskva 2006.

26 Jelikož autorská práva k Čičerinovým dílům již vypršela, začaly některé knihovny s digitalizací jeho knih, případně jsou jeho práce umísťovány na různé internetové stránky v podobě prostého textu. Odkazy na digitalizovaná Čičerinova díla jsou shromážděny v jeho hesle v ruské mutaci wikipedie: *Čičerin, Boris Nikolajevič*. [online]. [Cit. 18. 8. 2015]. Dostupné z: http://ru.wikipedia.org/wiki/Чичерин,_Борис_Николаевич.

Alexandra II. Jednotlivé části rozsáhlého vzpomínkového textu byly v posledních dvaceti letech publikovány v Rusku několikrát a v roce 2010 vyšly Čičerinovy paměti jako celek ve dvou dílech.²⁷

1.4 Použité pojmy a poznámky formálního a jazykového rázu

Na závěr této kapitoly pokládám za nutné upřesnit užívání některých důležitých pojmů a formální a jazykovou úpravu textu.

Výše jsem uvedl, že název státní škola je produktem sovětské historiografie a možných označení pro tento historiografický proud existuje více. Rozhodl jsem se užívat právě název státní škola („gosudarstvennaja škola“) ze dvou důvodů. V současnosti patří k jednoznačně nejrozsáhlejšímu a nejpoužívanějšímu, a to jak v textech ruské provenience, tak i v anglicky psané sekundární literatuře („State School“). Druhý důvod je vzhledem k rozsahu předkládaného textu ryze praktický; ze všech možných názvů se jedná o ten nejkratší.

Dalším klíčovým pojmem, který se k Čičerinovým názorům váže, je ruský liberalismus. Ten představuje skutečně obtížně uchopitelný historický fenomén a názory renomovaných historiků na něj se velmi liší. Nejednotnost panuje např. v otázce, kdo byl či nebyl v Rusku liberálem nebo do kterého období klást počátky ruského liberalismu.²⁸ Ruští intelektuálové poloviny 19. století, kteří sami sebe označovali za liberály a k nimž patřili i Čičerin a Kavelin, nevnímali liberalismus ani tak jako politický program, jako spíše společenský postoj a vyznávání určitých hodnot. S výřečností sobě vlastní to vyjádřil Ivan S. Turgeněv (1818–1883):

„Tehdy (míněna 40. léta 19. století – J. Š.), když jsme ještě neměli ani ponětí o politickém životě, znamenalo slovo liberál protest proti všemu temnému a utlačovatelskému, znamenalo úctu k vědě a vzdělání, lásku k poezii a umění, a konečně nejvíc znamenalo lásku k lidu, který, utiskován nevolnickým bezprávím, potřeboval pomoc svých šťastnějších synů.“²⁹

27 Srov. Irena I. PODOLSKAJA (ed.), *Russkije memuary: Izbrannyje stranicy*. T. 3, 1826–1856 gg., Moskva 1990, s. 166–306 (jedná se o zkrácenou verzi). Sergej L. ČERNOV (ed.), *Ruskoje občestvo 40–50-ch godov XIX v. Č. 2. Vospominanija B. N. Čičerina*, Moskva 1991. B. N. ČIČERIN, *Moskva sorokovyh godov*, Moskva 1997. TÝŽ, *Vospominanija, memuary*, Moskva–Minsk 2001. TÝŽ, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, Tambov 2007. TÝŽ, *Vospominanija*, in: Rossijskij archiv. Istorija Otčestva v svidečelstvach i dokumentach XVIII–XX vv. T. IX, Moskva 1999. Nejnovější vydání srov. TÝŽ, *Vospominanija v dvuch tomach. T. 1, Moskva sorokovyh godov. Putěstviuje za granicu*, Moskva 2010. TÝŽ, *Vospominanija v dvuch tomach. T. 2, Moskovskij universitet. Zemstvo i Moskovskaja дума*, Moskva 2010.

28 Srov. J. ŠAUR, *Ke kořenům ruského liberalismu*, Slovanský přehled 96, 2010, s. 3–10.

29 Citováno dle Nikolaj I. CIMBAJEV, *Moskovskije spory liberalnogo vremeni...*, in: Nikolaj I. CIMBAJEV (ed.), *Ruskoje občestvo 40–50-ch godov XIX v. Č. 1. Zapiski A. I. Košeljova*, Moskva 1991, s. 6.

Označuji-li Čičerina za liberála, činím tak s odkazem na historiografickou konvenci a opírám se o mínění renomovaných odborníků na dějiny ruského společenského a politického myšlení (A. Walického, R. Pipeše ad.).

K poznámkám pod čarou je třeba doplnit, že některé knihy z 19. století, na něž odkazuji, byly tištěny ve sloupcích a číslovány byly tyto sloupce, nikoliv strany. V takových případech odkazuji na číslo sloupce. Důležitou součástí pramenného materiálu tvoří tzv. tlusté žurnály. Jednalo se o objemné svazky ruských literárních časopisů, v nichž byla publikována první vydání dobových literárních děl. V časopisech také vycházely odborné články a recenze. Tlusté žurnály měly širokou čtenářskou obec a představovaly zásadní komunikační kanál ruské inteligence. Díky nim můžeme provést rekonstrukci dobových odborných debat. Zpravidla měly několik oddílů, z nichž každý býval stránkovan samostatně. V takových případech je součástí odkazu i označení oddílu v časopise.

Při opakování odkazu používám v poznámkách pod čarou zkrácený zápis, avšak pro větší přehlednost zkracuji bibliografické odkazy vždy pouze v rámci dané kapitoly. Část pramenů k práci tvoří statě šířené anonymně v rukopisech. Autora, je-li znám, uvádím v hranatých závorkách.

Data událostí před rokem 1917 uvádím tak, jak jsou zachycena v pramenech, tedy dle juliánského kalendáře. V případě významnějších historických událostí uvádím i dataci dle gregoriánského kalendáře.

Azbuku jsem do latinky přepisoval dle posledních *Pravidel českého pravopisu*. V bibliografických odkazech na dobová díla je zachována jejich skutečná ortografická podoba, tj. předrevoluční ruský pravopis. V samotném textu přepisují úryvky citovaných ruských prací a názvy děl dle běžných zvyklostí v jejich současné pravopisné podobě („russkogo“ místo „russkago“). Totéž se týká i užití velkých písmen v názvech dobových děl. V česky psaných textech o ruských dějinách a myšlení kolísá psaní západník a zapadník. V souladu s *Novým akademickým slovníkem cizích slov* a *Slovníkem spisovného jazyka českého* používám druhou variantu (a analogicky k němu i zapadnictví). Textové ukázky z pramenů jsou vždy přeloženy, a pokud není uvedeno jinak, přeložil je autor předkládané knihy. Originální znění ukázek uvádím v poznámkách pod čarou a vynechávám je v případech, kdy jejich absence nemůže nijak ovlivnit argumentaci a dokládání autorových tezí.

*

* *

Úplně poslední odstavec chci věnovat poděkování. Předně srdečně děkuji svým univerzitním učitelům doc. PhDr. Radomíru Vlčkovi, CSc., a prof. PhDr. Ivo Pospíšilovi, DrSc. Otisk bádání Radomíra Vlčka o ruské historiografii je v knize více než zřetelný. Zcela otevřeně se k jeho úvahám o ruském historickém myšlení hlásím

Jedná se o část projevu I. S. Turgeněva z roku 1879.

a skromně si dovolím doufat, že se jako jeho žák tímto textem připojuji k jeho práci. Vliv Iva Pospíšila je v textu méně explicitně viditelný, ale imanentně je v něm hluboce přítomen, neboť i když se jedná o text historicky zaměřený, je to text o Rusku a za to, co o Rusku vím, nemalou měrou vděčím právě Ivu Pospíšilovi. Též chci vyjádřit svoji vděčnost doc. PhDr. Pavlu Bočkovi, CSc., a PhDr. Emilu Voráčkovi, DrSc., za posouzení původní disertační práce, z níž tato kniha vychází, a za jejich cenné rady, připomínky a poznámky, které jsem pečlivě do textu zapracoval. Při finální úpravě textu mi poskytli neocenitelnou pomoc PhDr. Jarmila Vojtová, Ph.D., a Mgr. Zbyněk Michálek, za niž jim patří můj dík. Za milé vzpomínky na společná doktorandská léta děkuji kolegům a přátelům Mgr. Janu Dvořákovi, Mgr. Alexandru Brummerovi, Ph.D., a Mgr. Petru Stehlíkovi, Ph.D. V neposlední řadě bych chtěl poděkovat svým rodičům a manželce Mgr. et Mgr. Janě Šaurové, která mi po celou dobu psaní byla nesmírnou oporou, byla první čtenářkou každé řádky této knihy a pilně se starala o naši malou dceru Emu, zatímco já jsem pilně bádával.